VEEL KORD KATKETOONIST LÄÄNEMERESOOME KEELTES

Eberhard Winkler

Aastal 1989 kirjutas soome foneetik Kalevi Wiik oma raamatus „Liivin katko“ (Wiik 1989: 6): „Yleisen käsityksen mukaan Pohjois-Euroopassa on kolme sellaista kieltä tai kielten ryhmää, joissa esiintyy katko eli stød. Nämä ovat itämerensuomalainen kieli liivi, balttilaiset kielet lätti ja liettua sekä skandinaavinen kieli tanska.“ Tegelikult oli teadusilmas teada juba hiljemalt 1890. aastaks, et liivi keeles, mille all üldiselt kuni 20. sajandini peeti silmas üksnes Kuramaa liivi keelt, esineb katketoon (Thomsen 1890: 59). Wiik ei olnud aga märganud, et juba 1930. aastatel oldi teadlikud katketooni olemasolust ka eesti keele Leivu keelesaarel Kirde-Lätis (Niilus 1936). Nende ridade autor osutas 1994. aastal, et 19. sajandil hääbunud Liivimaa liivi keeles ehk nn Salatsi liivi keeles pidi niisamuti katketooni leiduma (Winkler 1994: 423–425), alates 2018. aastast võis selles juba kindel olla (Winkler, Pajusalu 2018: 25, 63–64). Lisaks oli kreevini keelemälestiste analüüs 1997. aastaks välja selgitanud, et katketoon oli olnud omane ka 19. sajandil hääbunud vadja keelesaarele Lõuna-Lätis (Winkler 1997: 227–234). Viienda läänemeresoome keelevariandi kohta Lätis ehk Lutsi keelesaare kohta Latgales olid allikandmed tollal õige puudulikud, nii et tõendeid katketooni olemasolust lutsi keeles polnud piisavalt.

Tollast uurimisseisu soovisin esile tuua 2000. aastal artiklis „Zum Stoßton im Ostseefinnischen“[1] (Winkler 2000a), tõstatamaks ühtlasi küsimust selle keelefenomeni päritolu kohta läänemeresoome keeltes. Katketoon on ju tundmatu kõigis soome-ugri *resp*. uurali keeltes, välja arvatud nendes, mida on räägitud Lätis (ja mis on nüüdseks kõik peale Kuramaa liivi keele hääbunud). Järeldusele, et katketoon on nendes läänemeresoome keeltes seletatav läti keele mõjuga (nagu nt juba Thomsen 1890), olid Lauri

[1] Lühiversioon mu seisukohtadest ilmus 1999. aastal artiklis „Katkeintonatsiooni tekkimisest läänemeresoome keeltes“ (Winkler 1999) ning analoogiline kirjutis aasta hiljem pealkirja all „Zum lettischen Einfluß auf das Livische“ (Winkler 2000b). Niisuguse topeltpublitseerimise ajendiks oli pikemat aega valitsenud ebaselgus, kas Eckerti pühendusteos üldse ilmub (k.a minu kaastöö), seetõttu saatsin oma artikli avaldamiseks Lätti.

Posti (1942), Marilyn Vihman (1971)[2] ja Kalevi Wiik (1989)[3] vastandunud üksteisest sõltumatult ja igaüks oma teooriaga, nagu oleks Kuramaa liivi keele katketoon autohtoonne ja kujunenud välja häälikuseaduslikul teel.

Põhjus, miks ma seda teemat nüüd napi veerandsajandi tagant uuesti tõstatan, on uuemate uurimuste tulemused, liiati kui neisse on oma panuse andnud ka juubilar. Uuemad andmed peaksid olema proovikiviks, kas mu varasemad seisukohad artiklis „Zum Stoßton im Ostseefinnischen" (Winkler 2000a) veel kehtivad või tuleks neid korrigeerida. Ilmselt kõige tähtsamaks tulemuseks antud kontekstis on olnud katketooni tõestamine Lutsi keelesaare materjalis (vt Balodis jt 2016), mis ühtlasi kinnitab selle esinemust kõigis viies Lätis kõneldud läänemeresoome keelevariandis.

Ma ei olnud tollal (2000) kõigi Lutsi keelematerjalidega tuttav ja ma pidasin katketooni puudumise põhjuseks lutsi keeles mitmekeelset keskkonda, kuna teiste keelevariantide puhul, kus katketoon esines, oli tegu läti domineerivalt ükskeelse kontekstiga (Winkler 2000a: 346). Balodis, Pajusalu ja Teras (2016: 101) on välja selgitanud, et katketoon esineb lutsi keeles sõna sees seal, kust on kadunud *h* või *j*: „Stød appears rarely and sporadically in Lutsi and there are no words which occur with stød in every instance. Indeed intervocalic *h* can be lost without resulting in stød" (*ibid.*: 102). Selline esinemus ei ole kindlasti vana, kusjuures varieerumine viitab sellele, et tegu on olnud hääbumisfaasis keelega ning et meeskeelejuht oli keelenäidete salvestamise ajal juba ligi 80 aastat vana (*ibid.*: 103). Lutsi keeles esinev katketoon sarnaneb leivu omaga, kus see ilmneb eeskätt *h* kao korral vokaalide vahel, nt *raha* > *ra'a*, aga ka nõrgaastmelises sõnas silbi lõpus, nt allatiivis *lehmile* > *le'mile* (*ibid.*: 101). Esineb ka varieeruvust, nimelt võib katketooni asendada selle kadu (0) või *ij*. Vastupidiselt lutsi keelele ei esine katketoon leivu keeles sporaadiliselt, vaid järjekindlalt, vähemasti vokaalidevahelises positsioonis.

Vahepeal on jõutud paremini uurida ka kolmandat lõunaeesti keelesaart Kraasnas, mis paikneb (õigemini paiknes) Lutsi keelesaarest 35 km kaugusel, ent piiri taga Venemaa poolel, Krasnogorodski linna lähikonnas (Balodis, Pajusalu 2021: 9, samas ka kaart). Kraasna keelesaarel katketooni

---

[2] Et käsikiri polnud kättesaadav, olen kasutanud Kalevi Wiiki refereeringut (Wiik 1989: 92–96).

[3] Wiiki teooria kohta, mida siin lähemalt ei vaadelda, vt Winkler 2000a: 359–361.

ei esine, nagu tegi kindlaks Weber (2021) Ojansuu fonograafilisi helisalvestisi analüüsides. Seda oli juba varemgi Oskar Kallase materjalide (vt nt Kallas 1903) põhjal arvatud (ja seetõttu polnud ma Kraasnat oma artiklis arvesse võtnud), ent nüüd tõendas seda Weber.

Resümeerivalt saab väita, et eesti keelesaartel, kus on ilmnenud läti (leivude puhul) või latgali[4] (lutside puhul) mõju, esineb ka katketoon, vene keelest mõjutatud Kraasna keelesaarel aga mitte. Sellest saab järeldada, et läti-latgali mõju on keelesaartel esineva katketooni ilmnemise eelduseks. Eelpool mainitud Leivu ja Lutsi keelesaarte erinevused katketooni väljakujunemise ning esinemissageduse osas võivad kokku langeda keelemõjude kestusega. Päris kindlasti on leivude kontaktid lätlaste *resp*. latgalitega olnud kõige kauasemad, sõltumata sellest, millist teooriat on keelesaarte tekke seletamisel õigeks peetud (vt lähemalt Winkler 2015: 30–34). See peaks ühtlasi seletama, miks esineb katketooni leivudel silmatorkavalt rohkem kui lutsidel, liiati kui katketooni sporaadiline iseloom võib lutsidel olla põhjustatud sealsest mitmekultuurilisest keskkonnast (*ibid.*: 32). Mõlemal juhul peaks tegu olema ühe ja sama protsessiga: läti *resp*. latgali keelele võõras *h*-häälik on vokaalidevahelises positsioonis korvatud mõlemale keelele iseloomuliku häälikuasendusega, näiteks katketooniga (*resp*. hiaatus > 0), mis on seejärel üldistunud teistesse positsioonidesse, nagu on ilmnenud ka näiteks kreevini keeles (Winkler 2000a: 350). Niisugune katketooni ülevõtmine, st *h*-hääliku asendamine katketooniga, ei iseloomusta üksnes eesti keelesaari, vaid ka liivi keelt. Juba Posti sedastas (1942: 251), et *h* kao taga on läti keele mõju, ent seostas katketooni väljakujunemise, nagu ka hiljem Vihman, teatud loomulike häälikuarengutega (Posti 1942: 320). Kui Posti lähtus nn portamentoteooriast, siis Vihman rakendas ilmselt omaenda väljaarendatud teooriat (vt Wiik 1989: 94–95), mille kohaselt oleks tegu *h* kaost põhjustatud paratamatu ning vältimatu tagajärjega. Seevastu osutavad eesti keelesaarte näited, et *h* võib läti keele mõjul kaduda ilma mingi refleksioonita või kustutab selle hiaatus (või hiaatuse asemel *-j-*). Niisiis pole katketooni tekkeks mingeid vältimatuid häälikuarenguid, milles poleks väliseid mõjusid. Sest kui mingit keelt ümbritsev muukeelne keskkond katketooni ei tunne, siis selles keeles katketooni, vastupidi Posti ja Vihmani teooriale, kindlasti ka välja

[4] Latgali keeles esineb katketoon nagu lätigi keeles (vt Nau 2011: 13).

ei kujune. Antud kontekstis tuleks osutada veel sellelegi, et katketooniga opositsioonis olevat pikendustooni (sks *Dehnton*) peab ka Posti (1942: 326–327) läti keele mõju tulemuseks, nagu ka Kuramaa liivi läänemurde järgsilbis esinevat katketooni (*ibid.*: 326).

Lauri Posti teooria peamine nõrkus seisneb selles, et katketooni väljakujunemist viies silbistruktuuris, milles see liivi keeles esineb (vt Posti 1942: 318–319; Winkler 2000a: 351), esitab ta justkui ühetaolist, kuigi tingimused neis oluliselt erinevad. Et see kujunemisviis on väär, olen ma juba näidanud (Winkler 2000a: 353) ja vaatamata erinevatele tingimustele poleks see ootuspäranegi. Niisiis tuleks, nagu teeb ka Vihman (vt Wiik 1989: 93), lähtuda kahest astmest: esmalt varasemast perioodist, mil katketoon võeti läti keelest üle,[5] ja hilisemast, mil katketoon levis keele silbistruktuurides laiemalt. Vihman paigutab esimesele astmele *h* kaoga juhtumid, seega silbitüübid *(C)VhV või *(C)VhCV, hilisemale astmele aga kolm muud silbitüüpi, kus on aset leidnud apokoop, sünkoop või silpide kontraktsioon (vrd Winkler 2000a: 351, näited 1–3)[6]. Selline lähtekoht mõjub veenvalt, sest ka Leivu materjalist paistab selgesti, et struktuur (C)VhV on kõige varem läti mõju alla jäänud. Kas ka muud struktuuritüübid omandasid katketooni samal ajal (või üksteise järel), jääb lahtiseks. Siinkohal on tähtis vaid see, et üks silbistruktuuritüüp võtab katketooni läti keelest vastu ning kõikides muudes tüüpides moodustub see sekundaarselt.

Need viis silbistruktuuri leiduvad ka Salatsi liivi keeles (vt Winkler 1994: 424), kuid seal on lisaks muidki (Winkler 2000a: 352; Winkler, Pajusalu 2018: 63). Omaette küsimus on, kas läti katketooni ülevõtt vokaalidevahelise **h* positsiooni toimus mõlemas liivi keelevariandis paralleelselt või ulatub see tagasi juba liivi algkeelde. Salatsi liivi keeles on katkehäälik levinud jõulisemalt kui Kuramaal, mille põhjuseks on olnud arvatavasti asjaolu, et hääbumisteed käinud keelevariant oli läti mõjudele vastuvõtlikum.

Sellal kui Lätis kõneldavates lõunaeesti ja liivi keelekujudes tingis katketooni omaksvõtu *h* kadu, toimus see protsess kreevini keelesaarel teisiti: seal ilmus katketoon kõigisse neisse positsioonidesse, kus seda leidub ka läti keeles (st pikadesse silpidesse, mis sisaldavad pikka vokaali,

---

[5] Vihmanil seevastu: mil katketoon ise välja kujuneb.

[6] Vastavalt oma lähtekohale autohtoonsest tekkest esitab Vihman kummagi silbistruktuuri kohta omaette arengutee.

diftongi või lühikest vokaali + sonoranti), hõlmates sealjuures eranditult kõik pikad silbid, mis ulatuvad tagasi vähemasti vadja algkeeleni. Hiljem on pidanud katketoon pikendama juba ka üksikonsonandi-eelset lühikest vokaali. Selline igakülgne kooskõlastatus läti keelega, samas kui puudusid eeldused autohtoonseks arenguks, kinnitavad seisukohta, et see häältusmuster on võetud üle läti keelest. Tugev läti mõju ilmneb kreevini keeles üldisemaltki (vt Winkler 1997: 355–380), aga siin pole midagi imestada, kui arvestada juba esimeses allikas, Einhorni 1636. aasta teoses „Reformatio gentis letticae“ (*ibid.*: 355) kirjeldatud ulatuslikku kakskeelsust.

Kirjandus

Balodis, Uldis, Karl Pajusalu, Pire Teras 2016. Broken tone in South Estonian dialects in Latvia. – Linguistica Lettica 24, 98–114.

Balodis, Uldis, Karl Pajusalu 2021. Introductory survey of the South Estonian language islands. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri = Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 12 (2), 7–31. https://doi.org/10.12697/jeful.2021.12.2.01.

Kallas, Oskar 1903. Kraasna Maarahvas. Äratrükk ajakirjast Suomi. Helsingi: Soome Kirjanduse Seltsi trükikoda.

Nau, Nicole 2011. A short grammar of Latgalian. (= Languages of the World/Materials 482.) München: Lincom Europa.

Niilus, Valter 1936. Leivu (Koiva) murde *h*-hääliku arengust. – Eesti Keel XV (2), 36–41.

Posti, Lauri 1942. Grundzüge der livischen Lautgeschichte. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 85.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Thomsen, Vilhelm 1890. Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk Undersøgelse. København: Bianco Lunos Kgl. Hof-Bogtrykkeri (F. Dreyer).

Vihman, Marilyn 1971. Livonian Phonology, with an Appendix on Stød in Danish and Livonian. Dissertation. University of California, Berkeley (käsikiri).

Weber, Tobias 2021. A linguistic analysis of Heikki Ojansuu's phonograph recordings of Kraasna. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri = Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 12 (2), 343–390. https://doi.org/10.12697/jeful.2021.12.2.13

Wiik, Kalevi 1989. Liivin katko. Turun Yliopisto. Fonetiikka. Turku.

Winkler, Eberhard 1994. Salis-Livische Sprachmaterialien. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Miscellanea 21. München.

Winkler, Eberhard 1997. Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprache. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49.) Wiesbaden: Harrassowitz.

Winkler, Eberhard 1999. Katkeintonatsiooni tekkimisest läänemeresoome keeltes. – Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad. Toim Karl Pajusalu, Tõnu Tender. (= Võro Instituudi toimõtiseq 6.) Võro, 201–206.

Winkler, Eberhard 2000a. Zum Stoßton im Ostseefinnischen. – Jochen D. Range. Aspekte baltistischer Forschung. (= Schriften des Instituts für Baltistik der Ernst-Moritz Arndt-Universität Greifswald 1.) Essen: Die blaue Eule, 344–363.

Winkler, Eberhard 2000b. Zum lettischen Einfluß auf das Livische. – Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. Reihe A, 54, 17–24.

Winkler, Eberhard 2015. Finnougrier im Baltikum. – Kadri-Rutt Hahn, Matthias Thumser, Eberhard Winkler. Estnisches Mittelalter. Sprache – Gesellschaft – Kirche. (= Schriften der Baltischen Historischen Kommission 20.) Münster: LIT Verlag, 25–39.

Winkler, Eberhard, Karl Pajusalu 2018. Salis-Livisch II. Grammatik und Wörterverzeichnis. Mit einem Anhang zu den salis-livischen Sprichwörtern. Auf der Grundlage von J. A. Sjögrens Sprachmaterialien verfasst von Eberhard Winkler und Karl Pajusalu. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 89.) Wiesbaden: Harrassowitz.

Eberhard Winkler: The broken tone in Finnic revisited

The article deals with the broken tone and its origin in three (or five) Finnic languages spoken in Latvia: Livonian (Salaca and Courland Livonian), South Estonian (the Leivu and Ludza language islands) and Votic (the Krevin language island). The paper concludes that the broken tone in all of the five varieties is the result of the influence of Latvian.

Eberhard Winkler: Viil kõrd kakkõtoonist õdagumeresoomõ keelin

Kirotusõn uuritas kakkõtuuni ja tuu periolõmist kolmõn (*resp*. viien) Lätin kõnõldun õdagumeresoomõ keelen: liivi keelen (Saladsi ja Kuramaa liivi kiil), lõunõeesti keelen (Leivu ja Ludsi keelesaarõq) ja vad´a keelen (Kreevini keelesaar). Kaehusõn löüdäs, et kõigi naidõ viie keelevariandi kakkõtuun om läti keele mõjost tulnuq.